

Марина Вікторівна Лепетченко,
кандидат педагогічних наук,
доцент кафедри педагогіки та корекційної освіти
Дніпропетровського національного університету
імені О. Гончара,
м. Дніпропетровськ, Україна

УДК 376.015.311-053.4-056.264

ОСОБЛИВОСТІ КОГНІТИВНОГО КОМПОНЕНТА ЗДАТНОСТІ ДО ТВОРЧОГО САМОВИРАЖЕННЯ У ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ

Стаття посвячена сравнительному анализу особенностей формирования когнитивного компонента способности к творческому самовыражению у дошкольников с нарушениями речи и у детей дошкольного возраста без речевых нарушений. В ходе детального анализа процесса и результата выполнения заданий диагностической методики детьми показано качественное своеобразие состояния одного из компонентов способности к творческому самовыражению через раскрытие особенностей речи, мышления, воображения; знания сказок, способности их анализировать и оценивать содержание и образы героев сказок; выражать свое отношение к героям, мотивировать свои моральные и эстетические оценки; способности творчески интерпретировать и использовать средства художественной выразительности сказки в собственном творчестве.

Ключевые слова: дети дошкольного возраста, творческое самовыражение, сказка, речь, мышление, воображение.

The article is concerned with the comparative analysis of special aspects of formation of the cognitive component of the creative self-expression capacity in preschoolers with speech disorders and preschool children without speech disorders. In the course of a detailed analysis of the process and results of diagnostic techniques, the children have shown qualitative diversity of one of the components of the creative self-expression capacity through the disclosure of features of speech, thought, imagination; through knowledge of fairy tales and their ability to analyze and evaluate the content and the characters of fairy tales; to express their attitude to the characters, motivate their moral and aesthetic judgments; ability to interpret creatively and use means of artistic expression of the fairy tale in their own creative work.

Key words: preschool children, creative expression, fairy tale, speech, thinking, imagination.

Здатність дитини-дошкільника до адекватної та гармонійної взаємодії з оточуючою дійсністю, насамперед зі соціальним оточенням, є важливою складовою життєвої компетенції. Наявність у дитини порушення мовлення ускладнює процес формування та реалізації її особистісного потенціалу. Дитина природно прагне проявити власну індивідуальність, а завдання вихователів – допомогти дитині адекватно самовиразитися, що відповідає її намірам та індивідуальним особливостям. Вивчення, аналіз та узагальнення наукової літератури дозволяє встановити, що творче самовираження – це складний особистісний феномен, що проявляється на вербальному та невербальному рівнях та залежить від сформованості когнітивних процесів, зокрема мовлення, емоційно-вольової сфери та володіння засобами творчого самовираження (К. Абульханова-Славська, М. Аніщук, Л. Березівська, Н. Гавриш, І. Зимня, Л. Середюк, Д. Узнадзе).

У зв'язку з цим вважаємо, що доцільно розглянути якісну своєрідність когнітивного компонента здатності до творчого самовираження у дітей із порушеннями мовлення та без мовленнєвих порушень з метою з'ясування механізмів формування та реалізації здатності до творчого самовираження.

Розглядаємо здатність до творчого самовираження як полікомпонентне системне явище, серед компонентів якого можна виділити мотиваційний, когнітивний та емоційно-експресивний [2]. Для успішної реалізації творчого самовираження необхідною є єдність внутрішніх психологічних якостей, властивостей особистості та зовнішніх умов, у яких вони формуються, розвиваються та вдосконалюються [1; 3; 4]. Здатність до творчого самовираження досліджувалась відповідно до вимог системного підходу, що дозволяє простежити розвиток кожного компонента досліджуваного явища, з'ясувати динаміку внутрішніх

та зовнішніх зв'язків з іншими системами, а також конкретний зміст кожного складника. Було встановлено, що недостатній розвиток будь-якого з них може гальмувати становлення інших компонентів, зважаючи на взаємозв'язки та взаємозумовленість елементів системи. Виявлення механізмів здатності до творчого самовираження можливо завдяки вивченню особливостей компонентів системи (мотиваційного, когнітивного, емоційно-експресивного), їх взаємозалежності та порівнянню особливостей розвитку у старших дошкільників без порушень мовлення (БПМ) та старших дошкільників із загальним недорозвитком мовлення (ЗНМ).

Для діагностики використовувалась авторська методика дослідження стану та особливостей здатності до творчого самовираження. Вона містила завдання творчого невербального та вербального характеру, побудованого переважно на матеріалі казок, відповідно до чинних програм розвитку, навчання і виховання дітей дошкільного віку. Виконання завдань оцінювалось відповідно до виділених критеріїв та показників здатності до творчого самовираження і було проаналізовано за чотирма рівнями [5].

Розглянемо особливості виконання завдань першої серії діагностичної методики, спрямованої на дослідження когнітивного компонента здатності до творчого самовираження.

Метою *першого завдання* було дослідити можливість критичного осмислення пред'явленого матеріалу, розуміння дітьми нісенітності зображеного, а також здатність до умовиводів та обґрунтування власного судження.

Якісний аналіз виконання завдання показав, що дошкільники обох досліджуваних груп змогли критично осмислити пред'явлений матеріал та встановити нісенітність зображеного. Для пояснення нісенітності зображеного діти зі ЗНМ потребували допомоги вихователя, однак так і не змогли аргументовано пояснити нісенітність зображеного. Емоційна реакція дітей зі ЗНМ суттєво відрізнялася від реакції дітей БПМ. У більшості випадків виконання завдання дітьми БПМ супроводжувалося посмішкою, сміхом, вигуками (наприклад: «Ой! Ах! Ого...!»). Така реакція майже не спостерігалася у дітей зі ЗНМ: вони були стриманими, лише у поодиноких випадках спостерігалася посмішка. Вербальне обґрунтування було більш змістовним та розширеним у дітей БПМ («Ах, як наплутано! Так не буває. Їм хвости переплутав художник», «Тільки тут одна ошібочка! У тигра хвостик зебри, а у зебри – тигра! Точно, напутано!», «Тільки такого не бывает!»), на відміну від дітей зі ЗНМ, які обмежувалися констатацією конкретної нісенітності («Хвости не такі», «Хвости переставили»).

Аналіз результатів виконання першого завдання показав, що діти зі ЗНМ здатні до критичного осмислення пред'явленого матеріалу, розуміння нісенітності зображеного, однак не можуть самостійно дати обґрунтовану відповідь, міркувати, будувати умовиводи. Недостатні емоційність та сформованість мисленнєво-

мовленнєвої діяльності обмежує їхні можливості до вираження власних вражень та ставлення, як на вербальному, так і на невербальному рівні. Отже, більш типовим для дітей зі ЗНМ, порівняно з дітьми БПМ, було констатування факту нісенітності зображеного без пояснення та обґрунтування власних міркувань, без вираження власного ставлення до зображеного.

Друге завдання спрямовано на дослідження особливостей уяви, виявлення здатності за словесним описом відтворювати образ об'єкта, який необхідно відгадати. Результати виконання завдання засвідчили існування розбіжності між дітьми зі ЗНМ та дітьми БПМ за якістю відгадування загадок та проявом самостійності. Отримані показники підтверджують, що діти із ЗНМ здатні відтворити образ об'єкта за словесним описом, однак їм важко самостійно уявити об'єкт, про який йдеться у загадці. Вони частіше потребують допомоги вихователя, ніж діти БПМ, оскільки не завжди можуть самостійно актуалізувати власні знання та життєвий досвід.

Виконання *третього завдання* дало можливість виявити обізнаність дітей з казками, розуміння їхнього змісту, здатність:

- до зв'язної логічної та послідовної розповіді з дотриманням лексико-граматичних та композиційних вимог;
- творчо інтерпретувати та використовувати засоби художньої виразності казки у власній творчості;
- підпорядкувати власну уяву певному задуму, оригінально та творчо розв'язувати проблемні казкові ситуації, комбінувати уявлення для створення нових казкових образів та ситуацій.

За результатами виконання завдання: діти зі ЗНМ не використовують засоби художньої виразності казки і лише незначна кількість дітей БПМ змогли їх інтерпретувати у власній творчості. Якість мовленнєвого матеріалу значно відрізнялася у досліджуваних групах. Діти БПМ майже не припускалися лексико-граматичних помилок, зв'язне мовлення характеризувалося змістовністю, образністю, логічністю, розгорнутістю, використанням влучних слів яскравого семантичного забарвлення. Діти оформлювали розповідь відповідно до композиційних вимог. Зв'язне висловлювання дітей зі ЗНМ (у поодиноких випадках) вкладалося у декілька поширених речень та складних конструкцій, характеризувалося недоліками лексико-граматичного ладу мовлення. Діти іноді використовували емоційно забарвлені слова. Значною кількістю дітей зі ЗНМ було недостатньо використано розгорнуте зв'язне висловлювання, що супроводжувалося лексико-граматичними помилками. Вони не вживали поширені речення та складні конструкції, не використовували слова яскравого семантичного забарвлення. У більшості випадків невеликі за обсягом самостійні висловлювання дітей зі ЗНМ характеризувалися бідним вибором мовних засобів та порушенням логічної послідовності повідомлення. Вони склалися з набору фактично пов'язаних між собою фраз із відносно правильно побудованими простими реченнями,

що були спотворені стійкими та вираженими лексико-граматичними помилками, а також майже повною відсутністю чіткої структури висловлювання. Діти пропускали члени речення, переставляли їх місцями, не закінчивши однієї смислової фрази починали іншу, згодом повертаючись до першої.

Мало дітей БПМ були здатні перетворити знайомий матеріал і створити на цій основі нові образи та ситуації. Діти складали власні оригінальні варіанти розв'язання проблемних ситуацій. Аналіз виконання завдання засвідчив, що більшість дітей БПМ поділилися на дві приблизно однакові (кількісно) групи. У дітей *першої групи* рівень комбінаторних здібностей був достатнім, проте вони не завжди могли самостійно створити нові образи, а проблемні ситуації розв'язували з використанням попереднього досвіду. Дітям *другої групи* (більшої) був властивий низький рівень комбінаторних здібностей, тому вони не могли самостійно створити нові образи. Під час розв'язання проблемної ситуації діти переказували уривок знайомої казки. Діти зі ЗНМ були нездатні підпорядкувати власну уяву певному задуму та комбінувати уявлення для створення нових казкових образів та ситуацій. Під час виконання творчого завдання вони не змогли створити оригінальні сюжетні розв'язки та комбінувати наявні відомості за власним життєвим досвідом. Діти відтворювали події казки (продовжували її відповідно до змісту), не розв'язавши проблемної ситуації. Переважна більшість дітей зі ЗНМ обмежилися констатацією подій, що було зображено на малюнку (не «виходячи за його межі»). Дітям зі ЗНМ було важко наділити героїв казки іншими якостями, створити оригінальний (не такий як у казці) перебіг подій та репрезентувати його.

Четверте та п'яте завдання були спрямовані на визначення обізнаності дітей з казками, розуміння змісту, здатності творчо інтерпретувати та використовувати засоби художньої виразності казки у власній творчості; здатності аналізувати та оцінювати образи героїв казки, встановлювати та розкривати причинно-наслідкові зв'язки, а також робити умовиводи, мотивувати судження та виражати власне ставлення до них.

Рівневі характеристики виконання завдань однакові, тому детально розглянемо лише виконання четвертого завдання. Незначна кількість дітей БПМ використовувала зміст казки, аналізуючи як і що говорить про героя, як розкриваються характери та образи героїв. Діти поєднували зовнішній образ героїв із внутрішніми якостями, робили умовиводи, обґрунтовано та логічно висловлювали власне ставлення до них, мотивуючи власні моральні та естетичні оцінки. Діти творчо інтерпретували засоби художньої виразності казки. Показовим є те, що діти БПМ могли виразити позитивне ставлення до персонажу казки та критично оцінити не лише його позитивні, а й негативні риси. Більшість дітей БПМ встановлювали та розкривали причинно-наслідкові зв'язки, обґрунтовували власне ставлення, мотивували моральні та естетичні оцінки, використовуючи зміст казки, однак

не змогли об'єднати наявні відомості щодо зовнішніх характерних рис героя та власні умовиводи щодо його внутрішніх якостей. Виконання завдання відповідно до схарактеризованого рівня продемонструвала незначна кількість дітей зі ЗНМ. У більшості дітей зі ЗНМ та незначної кількості дітей БПМ вираження власної думки відносно героїв казок було необґрунтованим, неглибоким. Діти переважно концентрували увагу на зовнішніх характеристиках персонажів. Відсутність розмірковувань призводила до того, що поза увагою залишалися прояви характеру, поведінка і вчинки героїв. У дітей зі ЗНМ було виявлено низький рівень виконання завдання. Діти потребували допомоги вихователя, оскільки не висловлювали власне ставлення щодо змісту казки та образів героїв. Також були відсутні міркування та встановлення причинно-наслідкових зв'язків. Мовлення дітей характеризувалося недостатньою розгронутістю, бідним вибором мовних засобів та лексико-граматичними недоліками. Означений рівень був відсутнім у дітей БПМ.

Результати виконання п'ятого завдання суттєво відрізнялися від результатів четвертого. Необхідно зазначити, що завдання були ідентичними, однак відрізнялися матеріалом, на основі якого проводилася діагностика (казки, з якими працювали діти). Кількісний та якісний аналіз результатів виконання завдань дошкільниками обох досліджуваних груп дозволив встановити більш низький рівень виконання п'ятого завдання порівняно з четвертим. Високий рівень був приблизно однаковий за результатами виконання обох завдань дітьми обох досліджуваних груп. Діти БПМ виконали четверте завдання відповідно до високого, достатнього та середнього рівня, низький рівень був відсутнім. За результатами виконання п'ятого завдання у групі дітей БПМ з'являється низький рівень, а у дітей зі ЗНМ показник низького рівня у п'ятому завданні збільшується майже вдвічі. Достатній рівень суттєво зменшується у дітей БПМ, та значно збільшується середній. Діти зі ЗНМ також виконали п'яте завдання гірше відповідно до достатнього та середнього рівня.

Причину таких особливостей було встановлено завдяки проведенню порівняльного аналізу виконання завдань за показником обізнаності дітей із казками. Встановлено, що рівень обізнаності дітей зі ЗНМ та БПМ з казками четвертого завдання був вищий, ніж п'ятого. На нашу думку, надання характеристик героям та вираження власного ставлення до них унеможливленню незнання змісту конкретної казки. Як наслідок, діти побіжно висловлювалися стосовно зовнішніх особливостей героїв казки. У такому разі оцінка образу героїв казки була відсутньою або абстрактною та немотивованою.

Шосте завдання дозволило виявити обізнаність дітей з казками, здатність робити умовиводи на основі встановлення взаємозв'язку між змістом висловлення, позою, мімікою героїв, інтонацією та конкретною казковою ситуацією, а також обґрунтовувати власне судження.

Аналіз результатів виконання завдання показав, що значна частина дітей зі ЗНМ та більшість дітей БПМ знали казки, запропоновані у завданні. Більшість дітей вдало встановлювали та пояснювали невідповідності на основі аналізу змісту казок та опорного наочного матеріалу. Однак необхідно зазначити, що логічне та вірне обґрунтування дітьми зі ЗНМ власної думки використовувалося лише щодо змісту казки та було позбавлено власних оцінок та умовиводів. Переважна більшість дітей зі ЗНМ та декілька дітей БПМ не могли самостійно проаналізувати зміст казок, які вони знали, а також наочний матеріал для встановлення невідповідностей. Значні труднощі діти відчували на етапі обґрунтування власного судження, тому пояснення було відсутнім. Діти просто посилалися на зміст казки.

Таким чином, експериментальні дані засвідчують, що за рівнями сформованості когнітивного компонента здатності до творчого самовираження діти зі ЗНМ продемонстрували результат нижче, ніж діти БПМ. Високий рівень сформованості когнітивного компонента не було діагностовано у дітей зі ЗНМ. Переважна більшість таких дітей знаходиться на середньому рівні, тоді як більшість дітей БПМ виконала діагностичні завдання відповідно до достатнього рівня сформованості когнітивного компонента здатності до творчого самовираження. Проведене експериментальне дослідження та аналіз отриманих результатів підтверджує якісну своєрідність сформованості когнітивного компоненту здатності до творчого самовираження у дошкільників із порушеннями мовлення порівняно з дітьми БПМ. Особливості емоційно-експресивного та мотиваційного компонентів здатності до творчого самовираження у дітей-дошкільників буде розглянуто у наступних публікаціях.

Використані літературні джерела

1. *Лепетченко М. В.* Аспекти формування здатності до творчого самовираження у дошкільників із порушеннями мовлення [Текст] / М. В. Лепетченко // Збірн. наук. праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2010. – Вип. XV. – С. 145–149. – (Серія: «Соціально-педагогічна»).
2. *Лепетченко М. В.* Здатність до творчого самовираження дошкільників із порушеннями мовлення як особистісний феномен [Текст] / М. В. Лепетченко // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова: збірн. наук. праць. – К.: НПУ імені М. П. Драгоманова, 2011. – № 18. – С. 128–132. – (Серія 19: «Корекційна педагогіка та спеціальна психологія»).
3. *Лепетченко М. В.* Науково-теоретичні засади формування здатності до творчого самовираження у дошкільників із порушеннями мовлення [Текст] / М. В. Лепетченко // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова: збірн. наук. праць. – К.: НПУ імені М. П. Драгоманова, 2010. – № 15. – С. 164–168. – (Серія 19: «Корекційна педагогіка та спеціальна психологія»).
4. *Лепетченко М. В.* Самовираження як необхідна умова становлення та розвитку особистості дошкільника із порушеннями мовлення [Текст] / М. В. Лепетченко // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова: збірн. наук. праць. – К.: НПУ імені М. П. Драгоманова, 2010. – № 17. – С. 137–142. – (Серія 19: «Корекційна педагогіка та спеціальна психологія»).
5. *Шеремет М. К.* Діагностика здатності до творчого самовираження дошкільників із порушеннями мовлення [Текст]: навч.-метод. посібн. / М. К. Шеремет, М. В. Лепетченко. – К.: Видавничий Дім «Слово», 2014. – 128 с.

